

«ER SHORA» DÁSTANINIŇ JİR QURILISI

Nizamatdinov J.M.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Annotaciya: Maqalada xalıq dástanlarınıń qosıq qurılısı hám olardıń epikalıq dásturde jırlanatuǵınlıǵı analizlenedi.

Tayanış sózler: qaharmanlıq, qosıq qurılısı, terme, tolǵaw, jıraw.

Abstract: This article deals with path prosody of national epics and their rendering in epic tradition.

Key words: heroic, prosody, heroic epics, narrator.

KIRISIW

«Er Shora» dástanınıń jır qurılısı qaharmanlıq dástanlarǵa xarakterli bolǵan terme-tolǵaw formasındaǵı jeti-segiz buwınlı qosıqlardan turadı. Ulıwma dástandaǵı qosıqlardıń buwın ayırmashılıǵın sóz etkende, dástanda jeti-segiz buwınlı qosıqlar basım bolıp keledi. On bir, on eki buwınlı, tórt qatarlı qosıqlar az mugdarda ushırasadı.

Dástanda terme-tolǵaw formasındaǵı jeti-segiz buwınlı qosıqlar kóbinese waqıyalardı yamasa is-háreketlerdi bayanlap, sıpatlap kórsetiw ushın qollanılǵan. Tórt qatarlı on bir buwınlı qosıqlar qaharmanlardıń dialoglarında qollanılǵan. Bul ayılǵan usıllar dástannıń basınan aqırına shekem bir qalıpte saqlanbaǵan. Sebebi, dástandaǵı dialoglar jeti-segiz buwınlı qosıq qatarlarınan ibarat bolıp ta keledi.

Dástandaǵı jeti-segiz buwınlı qosıq qatarlarınıń uyqasıw túrleri hár qıylı. Bunda uyqaspaytuǵın bir neshe qatarlardıń toparı, juplasqan hám dara uyqaslardıń járdemi menen qosıq qatarlarına birigedi.

1. Gá qılısh, gá nayzaǵa,
2. Belli ǵayrat qıladı,
3. Láshkerlerdiń ishinen,
4. Sen tárepten bizler dep,
5. Neshshesi qıyqıw saladı.
6. Nayzakesh ullı palwanlar,
7. Nayzaların ılaqtırıp,
8. Qol kóterip turadı. [2.18].

Bul segiz qatar qosıqta ekinshi qatar, besinshi qatar menen, al besinshi qatar segizinshi qatarǵa uyqasıp ortańǵı qatarlardı bir túsiniкке jámlep tur. Bunda qosıq

qatarlarınıń dáslepki tórt qatarı jeti buwınnan, al, sońǵı qatarları segiz buwınnan ibarat. Demek, dástandı jırlawda atqarıwshılar qosıq qatarlarınıń buwın ólshemin teń saqlaǵan. Eger jeti buwınlı bolıp kelse usı ólshem saqlanadı. Bul qatarlardan keyin segiz buwınlı bolıp kelse usı ólshemde qosıq qatarı dawam etiledi. Tiykarınan jeti-segiz buwınlı qosıqlardıń buwnaqları eki buwnaqtan boladı. “Neshshesi qıyqıw saladı“, “Nayzakesh ullı palwanlar“ degen qatarlardaǵı, “Neshshesi“ birinshi buwnaq, ”qıyqıw saladı ” ekinshi buwnaq, “Nayzakesh“ birinshi buwnaq, “ullı palwanlar“ ekinshi buwnaq bolıp tur.

Dástanda batırdıń uzaq jol júriwi sulıw kórkem qatarlardıń biri bolıp esaplanadı. Usı qosıq qatarlarında uyqastıń túrlerin anıq túrde kóriwge boladı. Bulardan mısıl keltirip óteyik:

Manattan salıp bellikti,
Ushıǵadan salıp terlikti...

yamasa:

Mindi attıń beline,
Shıqtı qızır shóline...

Mine bunda bir-birine baylanısıp juplasqan uyqaslardı kóremiz. Al, bul qosıq qatarlarındaǵı buwınlar segiz hám toǵız buwınlı bolıp tur. Dástannıń qosıq qurılısında bunday toǵız buwınlı qatarlar da ushırasıp otıradı.

Dástannıń qosıq qatarlarında joqarıda kórsetken uyqaslardan basqa tómendegishe uyqaslardı kóriwge boladı:

Mingen bedew jeledi,
Sıyınǵanı pir edi,
Aran menen selewdi,
Attıń otı der edi.

Mine, bul qatarlar dara túrde uyqasıp tur. Yaǵnıy birinshi qatar úshinshi qatar menen, ekinshi qatar tórtinshi qatar menen uyqasadı. Usı qatarlardan keyin uyqaspaytuǵın «gáhi kólde, gáhi shólde» degen qatar keledi. Bul uyqaspaytuǵın qatardan keyin jańadan uyqaslar payda boladı:

Miyman bolıp baradı,
Kiyik penen qulandı,
Atıp awqat qıladı,

Bul joqarıdaǵı uyqastan ózgeshe bolıp dizbeklesip uyqasıp tur. Bunnan keyingi qatarlar mınaday:

Bir ay tamam jol júrdi,
Murtına muz tońıp,
Burılalmay baradı.
Saǵım menen óndirdi,

Jáne on kún jol júrdi,
Qayırılalmay ketip baradı.

Al, bunda «Burlalmay ketip baradı» degen qatar joqarıda keltirip ótken dizbeklesken uyqaslarğa birigedi hám óz toparındağı eń sońğı qatarğa birikken halda uyqasıp tur. Jáne bunda «jol júrdi» degen sóz benen tamamlanatuğın qatarlardı kórip otırmız. Bul «jol júrdi» sóziniń qaytalanıwı da sintaksislik parallelizmdi payda etip bir-birine uyqasıp turğanın bayqawğa boladı. Jıraw usınday hár túrli uyqaslar arqalı barlıq qosıq qatarların biriktire kelip sońğıların dizbeklestirip uyqastıradı. Mısalı:

Biyik-biyik nur astı,
Shańı-shańğa ulastı,
Jáne on kún jol astı,
Sol shamalı kún astı. [2.27].

Mine bunda barlıq qatarlar bir baǵdarda uyqasadı. Jıraw batırdıń jol júriwin jırлағанında qosıq qatarlarınń hár túrli bolıp uyqasıp, al sońğı qatarlarınń izbe-iz uyqasıwı bul sheber improvizator jırawdıń tilinen qosıqtıń aǵıtılıp shıǵıwın, basqasha aytqanda jırawdıń qızǵan máháli seziledi.

Dástanda qosıq qatarları «dep», «dedi» sózleriniń paydalanıwı arqalı da uyqasıp otıradı. Bunday uyqaslardı da dástanda jiyi ushıratıp otıramız. Mısalı:

Dushpanǵa sawda saldım dep,
Jetpis bes jasar bir ǵarrı,
Palwan aldıma keldi dep,
Jaǵasınan aldım dep,
Qarqıratıp shaldım dep...[2.50].

yamasa:

Qolına qanjar al dedi,
Qarqıratıp shal dedi,
Kesip gellem al dedi,
Kerek bolsa gellemdi,
Kerekli jerge ur dedi,
Kúlgenimniń mánisi,
Zańǵar tama sol dedi. [2.50].

Dástandağı waqıyalardıń jırlanıwındağı qosıq qatarlarında joqarıda kórsetip ótken uyqaslardıń barlıǵı keńnen paydalanılıp, uyqaspaytuğın qatarlar bir túsinikke biriktirilip otırıladi. Sońğı mısaldıǵı «dep», «dedi» sózleri menen uyqasıp otıratuğın alleteraciyalıq uyqaslar da jırawlardıń keń paydalanılatuğın usıllarınan esaplanadı. Bunday alleteraciyalıq uyqaslar turli sózlerde qollanıwın ushıratıwımızǵa boladı. Máselen, tómendegi qosıq qatarlarında alleteraciyalıq uyqaslardıń jáne bir ózgeshe túrin qollanıwın kóremiz.

Aǵar suwdıń saǵası dep jú edim,
 Qatarda qara narım dep jú edim,
 Tuǵırdaǵı suńqarım dep jú edim,
 Jaw jaǵımnıń qalası dep jú edim,
 Jel jaǵımnıń panası dep jú edim,
 Asqar biyik tawım dep jú edim.

Tiykarında uyqastıń hár qıylı bolıp keliwi jırawdıń waqıya dóretip jırlawında jeńillik payda etedi. Jıraw dástan waqıyalarında qatnasatuǵın qaharmanlardıń háreketlerin sıpatlap, hár qanday kórinislerdi bayanlap jırlawda túrli uyqastı paydalanıw arqalı strukturalıq poetika júzege keledi. Bul arqalı bayan etilgen waqıya yamasa kórinislerdiń mazmun anıqlıǵı hám kórkemligi támiyinlenedi.

Dástandaǵı jeti-segiz buwınlı qosıqlar kóbinese háreketi kórsetedi (atlanıs, at shabıw, gúres, sawash t.b.). Al. “on bir buwınlı tórt qatarlı qosıqlar kóbinese qaharmanlardıń ishki oy-sezimlerin bildiretuǵın monologlar menen olardıń bir-biri menen aytısqań diologlarında qollanıladı”[1.290]. Solay etip, dástannıń qosıq qurılısınıń ekinshi bir túri - on bir-on eki buwınlı, tórt qatarlı qosıqlar bolıp keledi. Bul qosıqlar a, a, b, a uyqasında ushırasadı.

a- Urandashıń xanlar menen júrerseń,
 a - Ájel jetse gúmra bende ólerseń,
 b- Tayaǵıń iyninde, qoydıń keyninde,
 a - Jalǵızlıǵım shopan qaydan bilerseń. [2.30].

yamasa:

a- Tulpardayın men boyımdı jasırdım,
 a -Búginligin dawısım tawdan asırdım,
 b- Bul sózimdi qup tıńlaǵıl aǵalar,
 a- Qálpe edim suńqarımdı qashırdım. [2.112].

Mine bunday on bir buwınlı tórt qatarlı qosıqlar menen qaharmanlardıń ishki sezimleri hám olardıń dialogları júdá sulıw orınlı berilgen.

«Er Shora» dástanında qosıqlar basqa dástanlardaǵıday qara sózler menen almasıp kelip otıradı. Jıraw bunday qara sózler menen kópshilik jaǵdayda waqıyalardı jıynaqlap bayanlawda keńnen qollanǵan. Dástanda usınday qara sózlerdiń de uyqasıp keliwi jiyi ushırasıp otıradı. Mısalǵa, mınaday úzindilerdi kórip óteyik: «Anda turıp shopan qıyal etti, kóringen qaranıń aldına barayın, joldıń uǵrısın alıp turayın, keliwden sálem bereyin, dos-dushpan ekenin bileyin, musılman áwladı bolsa jol sorap kóreyin» - dep, aldında tura beredi» [2.28], yamasa, «Shora menen awıldan shıǵıp ketkenligin, on bes kún jol júrip teńizge jetkenligin, teńizden bir ala attıń shıǵıp armaǵan, bermaǵan shawıp, bir biyiktiń basına shıǵıp esnegenin, esnep bolıp Shoraǵa qarap úsh mártebe shırqırıp kisnegenin, al attıń kisnegenine bul attıń suwlıǵın shaynap tislegenin, oǵan

Shoranıń túspegenin, aqırı shubardıń Shoranı alıp qashqanın, shubardıń Shoraǵa zorlıq etkenin, kúsh bermey suwǵa jetkenin, atı menen birge Shoranıń suwǵa ketkenin, sol kárada qazasınıń pitkenin sulıw sóz benen pákize etip sıpatlap bir-bir bayan etti» [2.135-136].

Bunnan biz prozanıń uyqastırılǵan túrin kórip otırmız. Usı sıyaqlı uyqastırılǵan proza qosıqqa júdá jaqın kórinedi. Solay bolsa da qosıq bola almaydı. Sebebi, buwın ólshemi ishki mazmunı jaǵınan qosıqtıń shártlerine juwap bermeydi. Jıraw bunday prozanı uyqastırıw arqalı da waqıyanıń júdá sulıw hám anıq bayanlanıwın payda etken.

Solay etip «Er Shora» dástanında erte dáwirден dástúr bolıp kiyatırǵan súwretlew quralları, jáne qosıq túrleri keńnen qollanılǵan. Dástannıń ideyalıq mazmunı xalıqlıq bolǵanı sıyaqlı jirdiń qurılısı da xalıqtıń ushqır qıyalǵa tolı, kútá tásirli hám kórkem tili menen berilgen.

Ádebiyatlar dizimi

1. И.Т.Сағитов. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. Нөкіс “Қарақалпақстан” баспасы, 1986-ж.
2. Ер Шора. Халық дәстаны. Нөкіс. "Қарақалпақстан" баспасы. 1995ж.